

Philip Mechanicus
'Ik woon, zoals je weet,
drie hoog'

Brieven uit Westerbork

UITGEVERIJ BALANS

Philip Mechanicus 'woonde' een jaar en vijf maanden in het doorgangskamp Westerbork. Hij hield er zijn beroemd geworden dagboek bij, *In dépôt* (Athenaeum, Polak & Van Genneep, 1964) en stuurde brieven aan zijn dochter Ruth en haar moeder. Ruth Mechanicus was 15 toen de eerste brieven kwamen – zij heeft ze bewaard en nu, na 45 jaar, heeft zij ze samen met de brieven aan haar moeder voor publikatie bestemd.

Philip Mechanicus bezweert met zijn eenvoudige alledaagse observaties het tragische en complexe bestaan om hem heen. Hij had de kracht om zich te verplaatsen in het leven van een 15-jarig meisje, dat in Amsterdam naar school ging. Wachtend op deportatie schreef hij zijn dagboek en brieven. Het is goed dat die tekenen van leven uit de dodelijkste periode van de geschiedenis blijven verschijnen.

'Ik woon, zoals je weet, drie hoog'

Philip Mechanicus

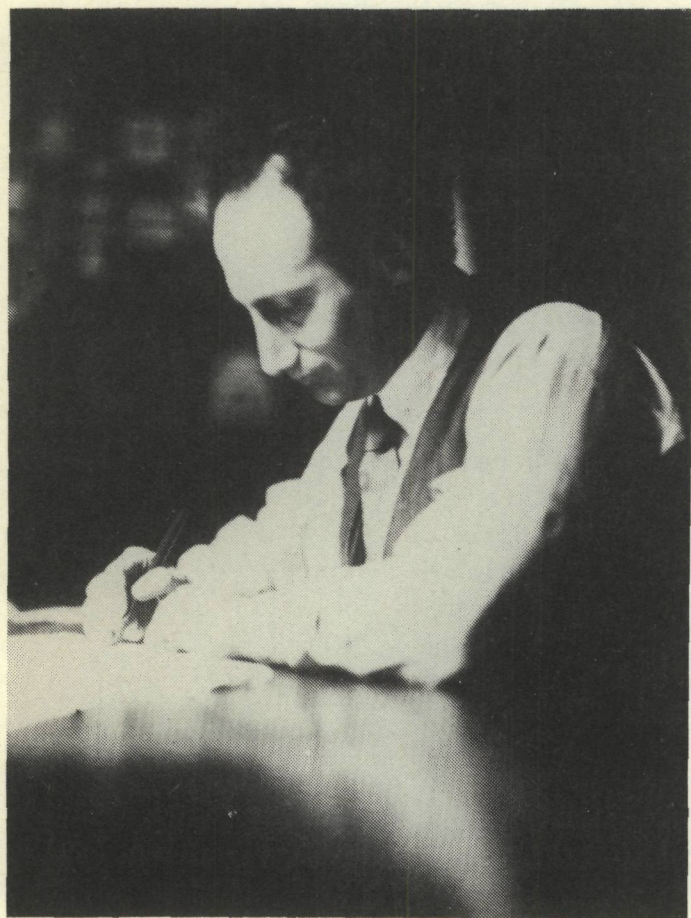
'Ik woon, zoals je weet,
drie hoog'

Brieven uit Westerbork

1987

UITGEVERIJ

BALANS

INLEIDING

Philip Mechanicus, mijn vader, werd op 17 april 1889 geboren in Amsterdam in een arm joods gezin als oudste van zes jongens. Zijn vader, een handelaar in vodden, verliet zijn vrouw en kinderen toen de jongens nog klein waren. Ik heb mijn grootvader nooit ontmoet, maar vond zijn naam op een van de Rode-Kruislijsten met de namen der vergasten, gepubliceerd na de tweede wereldoorlog. Het gaf me een vreemd gevoel mijn grootvaders bestaan uiteindelijk erkend te zien door de bevestiging van zijn dood.

Mijn grootmoeder begon een garen- en bandwinkeltje, en aan het einde van de lagere school moest mijn vader gaan werken om mede geld te verdienen voor het gezin. Hij begon als boodschappenjongen voor *Het Volk*, maar werd al spoedig 'ontdekt'. Op 17-jarige leeftijd werd hij lid van de redactie van *Het Volk*: een enorme prestatie voor een jongen uit een arm, en waarschijnlijk niet-lezend gezin.

Hij had zichzelf moderne talen geleerd en vertrok vóór de eerste wereldoorlog naar Nederlands-Indië, waar hij als journalist werkzaam was. Zijn verloofde trouwde 'met de handschoen' en volgde hem naar de Oost. In 1919 kwamen zij terug met hun eerste dochtertje. Een tweede dochter werd twee jaar later in Holland geboren. Hij werd aangesteld als redacteur buitenland bij *Het Algemeen*

Handelsblad en zou daar werkzaam blijven totdat *Het Algemeen Handelsblad* hem ontsloeg aan het begin van de Duitse bezetting. Hij was toen een vooraanstaand journalist en schreef een dagelijkse column over buitenlandse politiek. Hij had Russisch geleerd en maakte tussen 1929 en 1934 diverse reizen naar Rusland. Zijn artikelen over deze reizen werden in 1932 gepubliceerd onder de titel *Russische Reisschetsen*, en een reis naar Palestina leverde een boek op, getiteld *Een Volk Bouwt Zijn Huis* (1933).

In 1922 scheidde hij van zijn eerste vrouw. Zij en hun twee dochters doken onder gedurende de bezetting en overleefden de vervolging. In 1925 trouwde hij met mijn moeder, Annie Jonkman, en ik werd geboren in 1926. Een jaar later liep ook dit huwelijk spaak en gingen zij uit elkaar. Mijn moeder verliet Amsterdam voor enkele jaren, maar keerde terug toen ik naar de lagere school ging. In Amsterdam hervatte zij het contact met mijn vader: soms woonden ze samen en gingen we met z'n allen met vakantie en soms werd het contact weer verbroken. Er was echter een hechte band tussen deze twee mensen en waar mijn vader ook was, hij schreef haar altijd lange brieven, vol met waarnemingen van wat hij zag en hoorde, maar nooit over wat hij zelf voelde. Toen ik deze brieven vond en las na mijn moeders dood, was ik verbaasd over het volledig gebrek aan enige mededeling van persoonlijke aard.

Aan het begin van de Duitse bezetting verzorgde hij onderduikadressen voor zijn twee vol-joodse dochters. Voor zichzelf wees hij blijkbaar onderduiken af.

In september 1942 werd hij tijdens een clandestiene tramrit om een dokter te halen voor een zieke vriendin, verraden, gearresteerd en als strafgeval naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht. In november arriveerde hij, zwaar mishandeld, in het doorgangskamp Westerbork. Hij verbleef negen maanden in het ziekenhuis aldaar en begon zijn dagboeken te schrijven (uitgegeven onder de titel *In Dépôt* [1964, 1985³] bij Athenaeum-Polak & Van Gennep). In maart 1944 ging hij op transport naar Bergen-Belsen en op 9 oktober van dat jaar naar Auschwitz, waar hij drie dagen na aankomst met een groep van honderdtwintig mensen werd doodgeschoten.

Bij de overweging om de brieven van mijn vader aan mijn moeder en mij te publiceren hebben mij twee vragen beziggehouden. De eerste is: mag ik deze brieven openbaar maken? en de tweede vraag is: waarom pas nu? De antwoorden op deze vragen waren niet eenvoudig te geven en hebben veel te maken met mijn eigen leven.

Ik werd in 1926 geboren en maakte de Duitse bezetting mee als een 'teenager'. Mijn vader en moeder gingen uit elkaar toen ik nog klein was en, hoewel ik mijn vader heel erg miste, was dit een 'verboden' gevoel voor mij. Ik zag mijn vader soms wel en soms niet en ik kan me geen enkel intiem gesprek met hem herinneren. Ik weet van wandelingen, waarbij we grapjes maakten, van tochtjes op de fiets en met een boot. Maar ik kan me niet herinneren dat ik me zijn dochtertje voelde. Mijn moeder was niet-joods, en ik werd opgevoed in een niet-joodse omgeving.

Gedurende de bezetting, toen ik op het Vossius-gymnasium in Amsterdam zat, leed ik zeer om mijn joodse vrienden die zelfmoord pleegden, die moesten onderduiken of die opgepakt werden, en om mijn vrienden die gefusilleerd werden als verzetsstrijders. Ik herinner me dat beter dan het leed om mijn vader, die in Westerbork zat.

Na mijn rechtenstudie werkte ik aanvankelijk voor de Stichting Le Ezra Ha Jeled, een organisatie die de zorg voor joodse oorlogspleegkinderen op zich genomen had. Mijn taak was om na te gaan van wie deze kinderen erfden en of er wat te erven viel. Mijn eigen verlies was onbetekenend – ik had immers nog mijn moeder en mijn moeders familie – in vergelijking met het lot van deze kinderen: vaak waren zij de *enige* overlevenden van een grote familie. Na Le Ezra werkte ik voor een joods advocatenkantoor in Amsterdam en was betrokken bij ‘rechtsherstel’-zaken, de juridische nasleep van de jodenvervolging. Ik trouwde met een niet-joodse man, die zelf uitermate geleden had van de Duitse bezetting en daarover niet kon praten. In 1958 emigreerden wij met onze kinderen naar Toronto in Canada.

De eerste jaren in Canada werden in beslag genomen door de aanpassing in een vreemd land en door plotseling uitsluitend huisvrouw en moeder zijn. Canada was een uitdaging waar ik me met veel energie aan overgaf, maar het was ook een poging om veel verdriet te vergeten en te verstoppert. Tenslotte kwam ik terecht in een therapeutische gemeenschap – en werd zelf therapeut – waar ik met veel steun mijn eigen verliezen kon herleven.

Na mijn volkomen niet-joods georiënteerde levenswijze begon ik weer belang te stellen in de joodse samenleving en raakte betrokken bij het werk van de 'Holocaust Remembrance Committee'. Ik begon te lezen over de holocaust. Van een Nederlandse vriendin, de vrouw die mijn twee halfzusters had verborgen, ontving ik Etty Hillesums *Het verstoorde leven*, en was zo ontroerd dat ik een stuk vertaalde en een uitgever in Toronto wist te interesseren in de uitgave ervan in Canada.

De 'Holocaust Remembrance Committee' organiseerde een avond onder de titel 'The Triumph of the Spirit': Etty Hillesum en mijn vader waren onder anderen het bewijs dat de menselijke geestkracht zelfs boven een zo verschrikkelijke gebeurtenis als de holocaust kon uitrijzen. Ik bracht uit Holland een boekje mee, uitgegeven door het Joods Historisch Museum, en vertaalde dat in het Engels, zodat de mensen in Canada een beter idee konden krijgen van wat er met de joden in Nederland gebeurd was. Het was alsof ik door al deze activiteiten mijn vader beter leerde kennen.

En dan waren er die brieven, die in een la van mijn bureau lagen. Ze waren moeilijk te lezen, dichtbeschreven op kleine velletjes, om maar zoveel mogelijk op één papiertje te krijgen. Een paar zomers geleden begon ik ze zorgvuldig uit te typen en nam kopieën mee naar Holland. Ik sprak er onder meer met de uitgever van *Het verstoorde leven* over en langzamerhand ontstond de wens om ze uit te geven: om ze te delen met de mensen die mijn vader gekend hebben; om te laten zien dat hij in

Westerbork aan mij, zijn dochttertje, dacht; om te tonen hoe een arme jongen uit de Lange Houtstraat in Amsterdam de kracht vond om vanuit het 'voorportaal van de hel', terwijl hij zelf een van de wachtenden was, zich kon verplaatsen in het leven van een 15-jarig meisje, dat in Amsterdam op school ging. En ook om het drama te belichten van twee mensen, mijn ouders, die onder de moeilijkste omstandigheden beslissingen moesten nemen (o.a. hertrouwen), die uiteindelijk leven of dood konden beïnvloeden. Ik hoop dat deze inleiding een hulp is bij het lezen van de brieven, die mijn vader vanuit Westerbork aan mijn moeder en mij schreef.

Ruth Mechanicus
Toronto, september 1987

NOOT VAN DE UITGEVER

De brieven die Philip Mechanicus vanuit het kamp Westerbork aan zijn dochter Ruth en haar moeder schreef in de periode december 1942 - maart 1944, zijn door Ruth Mechanicus getranscribeerd. Ter uitgeverij zijn duidelijke verschrijvingen van Philip Mechanicus verbeterd en is de spelling aangepast aan de voorkeurspelling.

13 december [1942]

Lieve Rutteke,

Een speciaal woordje voor jou. Het is niet zo gemakkelijk van hieruit normaal contact te onderhouden; dat zal je misschien van mams wel gehoord hebben. Ik dank je voor de twee epistels die ik van je ontvangen heb en waaruit duidelijk de stand van je gezondheid viel op te maken plus het harde regiem waaronder je studietaken je stellen. Ik hoop dat de winter je gezondheid niet te zeer zal schokken en dat je studielust en intelligentie op peil blijven. Dan zal het met jou wel loslopen.

Wat mij betreft, ik ga zoals dat heet, vooruit, tenminste wat mijn gezondheid aangaat. Ik vermag echter niet in de naaste toekomst te zien. Mijn doktoren hebben mij gelast voorlopig nog het bed te houden. Intussen verluidt hardnekkig dat 15 dezer voorlopig het laatste transport gaat en dat de transporten niet vóór 15 januari weer zullen worden hervat. Dit met het oog op de viering van Kerstmis en Nieuwjaar. Met Kerstmis zal hier namelijk voor de Duitsers en hun hoge gasten een groot feest worden aangericht met veel kerstbomen en muziek. In afwachting van de 15de januari zal ik dan kunnen omzien naar een nadere regeling van mijn positie, waarmee ik uiteraard thans al bezig ben. Wat eruit worden zal, valt op het ogenblik niet te voorzien. Vaststaat echter dat ik mijn lichamelijke positie hier aanzienlijk heb verbeterd sedert mijn vertrek uit Amsterdam en dat ik mij ook geestelijk

hard tegen wat er nog komen kan. Er spelen zich hier vele tragediën af, die tot de dagelijkse ondervinding behoren. Ook de verhoudingen geven aanleiding tot veel beklag en verontwaardiging. Daarover kan ik mij hier niet nader uitlaten. (Als mams mij nog eens wat stuurt in de *naaste* toekomst, duidelijk adresseren: Barak VI, Zaal I, Ziekenhuis. Intussen zending sardines en kaas ontvangen. Bedank mams hartelijk voor me.) Vervelen doe ik mij niet bepaald, want ik beleef hier veel. Wij zeggen hier: een mens kan wat mét maken. De weerslag van alle tragedies voelt de ziekenzaal duidelijk; zij leiden tot uitvoerige discussies, ontstemming en verbittering. Ieder voelt zich hier onzeker tegen de achtergrond van deze tragedies, ook zij die zogenaamd 'teleurgesteld' zijn doordat zij hier betrekkingen hebben. Men gevoelt hier dat uiteindelijk niemand hier blijft indien de oorlog nog lang duurt. Wij liggen hier met twintig mannen (mannen en kinderen) op een grote ziekenzaal waar wij elkanders narigheden dagelijks beleven. Wij volgen ook de wendingen van de oorlog met de dag en polemiseren, dom of verstandig, hartstochtelijk of gelaten, over de kansen van de oorlog, en kritiseren, stomweg of geargumenteed, de houding der oorlogvoerenden. Kranten komen ad libitum binnen; ik lees trouw de *N. Rotterd. Crt.*, de *Haagsche Post*, de *Tijd*, de *Courant*, en ook nog weleens een andere krant. Iedereen op zaal komt mij kranten brengen. Men kent algemeen reeds mijn exorbitante liefde voor kranten en weet dat ik ze spel. Verder heb ik een knappe Engelse detectiveroman achter de rug; goed van stijl en taal, origineel van vinding: *The last case of Test*. Ben nu

bezig met een Amerikaans boek: *Through the Shadows*, van Al Jennings, waarin het leven der Amerikaanse gevangenen veertig jaren geleden plus het cowboyleven wordt beschreven. Verouderd, zou je zeggen, maar springlevend geschreven en hoogst boeiend, vooral omdat er het leven in voorkomt van O'Henry, een beroemd Amerikaans schrijver, die zelf in de gevangenis heeft gezeten. Dan nog het schrijven van een brief van tijd tot tijd en spelen van een partij schaak met een der broeders per dag sedert kort. Je ziet dat mijn tijd gevuld is.

Van mijn familieleden ben ik nog de enige die hier is. Mijn broer Joop en zijn vrouw zijn eergisteren op transport gegaan, een dag daarvoor een dochttertje van oom Jaap. Ikzelf heb op de lijst gestaan, maar ben daarvan weder geschrapt. (Zie verder boven).

Hoe maakt mams het? Heeft zij het druk? Heb jelui een nieuwe juf? En een goede en vertrouwde? Ik hoop dat het leven voor jelui een beetje vlot verloopt en dat mams niet te veel vermoeid raakt. Als ik hier de wind hoor, moet ik dikwijls aan jelui denken. Geef mams mijn allerbeste groeten en zeg haar dat ik het materieel goed maak. Voor jelyi allebei een stevige handdruk en in gedachten veel goeds.

Paps

21 december [1942]

Beste Annie,

Jouw en Ruths brief tot mijn grote vreugde ontvangen. Ik ben zo blij dat ik nog zo geregeld en zoveel van jelui hoor. Je begrijpt zeker wel wat dát voor mij betekent. Dat ik jelui tot dusver nog kon bereiken is toeval en geluk. Hoelang zal dat nog kunnen voortduren, is onzeker. Zoals ook mijn toekomst onzeker is. Ik heb geregeld wat ik regelen kón. Jij zou mij vragen kunnen stellen, ik jou van mijn kant ook. Maar wij begrijpen elkaar in menig opzicht, denk ik, wel. Jammer dat je fiets is gestolen. Heb je een nieuwe kunnen krijgen? Want zónder fiets kun je niet. Ik heb je pakje van 7/12 ontvangen. Dank voor het heerlijks. Ook bijzondere dank aan Mop voor de prachtige wanten, die goed zitten, en de rest. Vlees krijg ik hier zo goed als niet; kan er een enkele keer een *klein* balletje goed doorgebraden gehakt af? Bij voorbaat dank. Nog altijd lig ik op zaal, maar ik ben dagelijks al sedert midden der vorige week een uur of anderhalf op. Ik voel mij aardig aangesterkt, heb weer vlees op mijn lichaam en weeg circa 130 pond. Voorlopig blijf ik nog wel op zaal rondspankeren. Mijn pink, die stijf is, moet nog worden gemasseerd. Des morgens krijg ik vier gesmeerde boterhammen, 's avonds vijf met een beker melk, des middags een of twee borden stampot van kool of wortelen, een enkele keer snert, maar magertjes van boter voorzien en zonder vlees. Van de week hebben wij als extraatje een

pond suiker gehad en een ons kaas (goed van smaak) en er gaan geruchten dat wij als extraatje ook wat boter krijgen. Het streven bestaat ons zo redelijk mogelijk te behandelen. In ieder geval wordt het eten zoals het is goed toebereid. Ik kom met jelui pakjes erbij eerlijk gezegd rijkelijk uit en heb een klein voorraadjie kunnen aanleggen voor tijd van nood of transport. Het zijn natuurlijk de extraatjes die het leven van ons wat veraangenamen en dragelijk maken. Want we weten blijkens goed dat wij hier gevangenen zijn, die door prikkeldraad omgeven zijn. Nog geregeld ontvang ik bezoek van vrienden en kennissen, die mij wat uit mijn milieu halen. Paul Cronheim met vrouw en kroost is intussen naar Barneveld verhuisd. Vele protestantse joden gaan wegens Kerstmis met verlof. Ook gaan een aantal joden die voor de weermacht werken, naar huis terug. De transporten naar D. staan geheel stil. Uit Amsterdam en van elders komen nog kleine transporten hier aan. Blijf mij alsjeblieft *zo lang het kan* op de hoogte houden; ik heb erg behoefte aan contact, aan het gevoel dat ik met jelui verbonden ben. Sterkte en hartelijke handdruk,

je Philip

Is er nog wat rooktabak te bemachtigen? Stoute vraag, wat? Hier kost een pakje sigaretten van 6½-10 gulden.

Lieve Rutteke,

Dank voor je briefje. Met belangstelling nam ik kennis van je vorderingen op muzikaal gebied en op de piano en

van je huishoudelijke talenten. Wil je eens met mams en O.M. bespreken of het zin heeft de vleugel bij de Beusekoms bij jelui te verhuizen, indien dat je muzikale ontwikkeling ten goede komt. Het is een beetje delicate kwestie, maar toch meen ik je het in overweging te moeten geven. Ik ben verheugd dat je zo gunstig over Jan denkt. Ook ik vind dat hij een goed karakter heeft en zich prachtig gedraagt. Ik wou dat ik hem weer eens kon ontmoeten. Doe hem mijn hartelijke groeten. Ook aan oom Jaap, wiens dochter ik nog gesproken heb, en wiens pakje levensmiddelen is terecht gekomen. Ook de groeten voor Paul en Helène L. Het zijn beste mensen. Ik begrijp dat je geen pianojuf wil worden, die hard moet ploeteren voor een krats. Muziek moet je beoefenen voor je recreatie, tenzij je een uniek talent bent dat door de hele wereld wordt erkend. Maar muziek spelen is heerlijk en ik betreur het dat ik er niet vroeger mee begonnen ben. Menig uur heb ik geworsteld met muziek in de overtuiging dat ik iets hopeloos deed. Hier op zaal fluit men van tijd tot tijd gelukkig nog eens een concert of een sonate van een groot componist en dan voel ik dubbel en dwars dat ik uit de samenleving gebannen ben. Soit! Laat je nog eens wat van je horen. De allerhartelijkste groeten en een kus van

Paps

svp: Vergrootglas gebruiken!

5 januari 1943

Lieve Ruth,

Een paar dagen geleden heb ik je briefje ontvangen. Ik was er erg blij mee. Nieuw voor mij was de vrijheidsstelling van de 291 gijzelaars. Intussen had ik hier van vrienden al vernomen dat notaris B. Bolt vrij was gelaten. Weet je ook of er een bijzonder motief achter de vrijlating schuilt? En weet je ook of er andere bekende personen of personen die ik ken bij zijn? Wel weet ik dat ook Boskamp tot de vrijgelatenen behoort. Hij is echter opgenomen in het ziekenhuis in Den Bosch om daar een oogbehandeling te ondergaan. Wil je vooral niet verzuimen, ook al is het achteraf, maar het kon niet eer, de heer B. Bolt mijn gelukwensen aan te bieden. Je weet dat schrijven niet zo eenvoudig is.

Dank ook voor alle bijzonderheden die je me omtrent jezelf mededeelt. In het bijzonder had ik belangstelling voor de bijwoning van het 'Kerstspel' van M. Nijhoff, die ik nog kort voor mijn verhuizing naar Amstelveen gesproken heb. Graag had ook ik dit 'Kerstspel' gezien.

Er valt van hier niet zo bar veel mede te delen. Wij hebben het kerstfeest natuurlijk niet gevierd, omdat joden het kerstfeest niet vieren. Toch hebben velen onzer die niet orthodox denken maar zich in de eerste plaats Nederlanders voelen, in stilte het kerstfeest herdacht omdat wij ons tot diep in ons hart solidair gevoelen met

de niet-joodse bevolking en weten dat de kerstviering bij uitstek het feest van de vrede en het licht is. Wij weten hier dank zij de kranten en de brieven precies wat er in de wereld buiten ons gaande is en geven ons er rekenschap van dat het gehele Nederlandse volk in zijn geheel zwaar te lijden heeft en moet offeren. Het nieuwe jaar hebben wij hier herdacht met een sober belegd boterhammetje en een spelletje en hebben elkaar tegen twaalf uur een spoedige bevrijding toegewenst. Het was een ellendige gedachte hier gevangen te zitten zonder eigenlijk te weten wat ons nog te wachten staat, maar wij koesteren de vurige hoop dat wij het volgend jaar toch in vrijheid het oude jaar zullen vieren, en zullen zweren dat wij nooit weer onze vrijheid in de waagschaal zullen stellen.

Zoals jullie van Olga gehoord zult hebben, blijf ik voorlopig nog op ziekenzaal. De directeur heeft uitge-maakt dat ik nog slap ben en nog verpleging en rust nodig heb, zodat het nog wel even zal duren voordat ik als genezen worden ontslagen. Op het ogenblik maakt een punt van gissing uit of de transporten, die tegen Kerstmis werden stopgezet, zullen worden hervat of niet. Sommigen, waaronder hoge functionarissen, menen van niet, maar hun mening is nog niet bepalend. Waarvan het af-hangt is of de militairen spoorwagens en een locomotief willen prijs geven voor het vervoer. Dat is onzeker. Wat er mij precies gaat gebeuren bij mijn ontslag is ook nog niet zeker. Er wordt, zoals men dat noemt, in mijn belang gewerkt. Met belangstelling wacht ik op het resultaat.

Van mams heb ik tot nu toe niets gehoord. Ik hoop dat het haar goed gaat en ik ben blij voor haar dat wij naar het

voorjaar en de lente toegaan met de langere dagen en het meerdere licht. Geef haar mijn beste wensen en hartelijke groeten en wees zelf hartelijk gegroet van

Paps

Beste Annie,

Wat ik hiernevens aan Ruth schrijf is natuurlijk ook voor jou bestemd, maar bij het antwoord op Ruths brief ging dat in één moeite door. Ik dank je hartelijk voor je pakje met het kalfsgehakt en de heerlijke kaas. Jelui verwent mij erg, hoor. Jammer dat ik jou of Ruth niet kan ontmoeten! Handdruk.

11 januari [1943]

Beste Annie,

Even een paar woordjes. Jan is onverwacht op bezoek gekomen, zodat ik niet de preparatieven kon maken voor de algemene volmacht waarom je mij voor de notaris verzocht. Ik zal er alsnog ten spoedigste werk van maken. Je kunt anders misschien ook in A. zo'n volmacht krijgen, maar dat kost je, denk ik, te veel tijd. In ieder geval zou het op de Keizersgracht te proberen zijn.

Wat de pensioenverzekering betreft, het is juist dat je een paar maanden uitstel hebt gevraagd. Je kunt dan de hele positie even aanzien. Ik heb kennis genomen van je mededeling omtrent de inlichtingen die de bekende firma heeft ingewonnen omtrent de levensverzekering. Indien nodig, kan mr Gompers, Prinsengracht 462 (?), persoonlijk adres Viottastraat, je nog van nut zijn. De zaak is, geloof ik, geheel in orde.

Het nieuws is niet groot. Vandaag zijn de transporten naar Duitsland hervat en daarmee is de onrust in het kamp weergekeerd. Het schijnt dat men nu de grote ziekenhuizen ontruimt en naar hier brengt. Ik lig nog altijd in het ziekenhuis en weet nog altijd niet hoe het in de toekomst zal gaan. Dr S. is de vorige week naar Amsterdam geweest en is al weer verscheidene dagen terug. Ik heb hem maar eventjes in het voorbijgaan gezien. Een dezer dagen hoop ik hem te ontmoeten. Er was sprake van dat ik naar de ziekenbarak voor recon-

valescenten zou gaan, maar na een bespreking die ik met dr De Vries had op grond van mijn gezondheidstoestand is mijn verblijf in Barak vi verlengd. Tot hoe lang, moet ik afwachten.

Hier is het ijskoud. Dat heb ik goed gemerkt toen ik voor het bezoek van Jan de barak moest verlaten en over het terrein naar de marechausseekazerne moest. Ook nu is het koud in de barak; mijn hand is half verkleumd. Over de kou komen we anders wel heen. Als de rest maar goed gaat. Daaromtrent bestaat nog altijd verschil van mening.

Dank over de mededelingen omtrent Ruth. Ik ben er blij om dat ze het zo goed bij je heeft en dat jelui het zo goed met elkaar kunt vinden, ook dat zij zo'n grote steun voor je is. Heeft Ruth al schaatsen gereden of heeft het nog niet hard genoeg gevoren? Geef je haar een zoen van me, al houdt ze daar ook niet van. Voor jezelf de hartelijkste groeten. Sterkte,

je Philip

17 februari [1943]

Lieve Ruth,

Dank voor je briefje van 10 februari, dat ik eerst vandaag ontving. Het is een beetje ongeregeld met de post. Er zijn nieuwe bepalingen getroffen, waaraan men zich hier niet houdt. Ik begrijp wel dat de regeling van de schrijverij wat moeilijkheid heeft gegeven, maar ik zou graag zien dat jij en mams gewoon voortgaan met schrijven, als jelui daartoe aanleiding vindt of lust hebt. Er is geen bezwaar ook, mij in te lichten omtrent gebeurtenissen in Amsterdam waarvan de krant geen gewag maakt. Jouw briefje was gecensureerd, dat wil zeggen geopend, maar kwam zonder enige beperkingen door. Het was bovendien slechts een steekproef; de meeste brieven komen ongecensureerd door, soms bij zes of zeven tegelijk. Laat mij dus van tijd tot tijd wat weten, geef eens een resumé van de toestand in Amsterdam, de stemming op de scholen etcetera.

Aan mams dank voor het document dat ik misschien nodig kan hebben. Er is sprake van dat ik een zogenaamde Antrag moet indienen teneinde een zogenaamde 'Zurückstellung' te verkrijgen wegens gemengd huwelijk. Er waait hier sedert kort een mildere wind voor dit soort huwelijken; zelfs mannen, die met een zogenaamde Arische vrouw getrouwd zijn zonder dat uit het huwelijk kinderen zijn voortgesproten, komen voor 'Zurückstellung' in aanmerking. Ook zijn er gevallen bekend waarin

mannen uit huwelijken met kinderen naar huis zijn teruggezonden. Wat mij betreft, heb ik van meer dan één kant de verzekering ontvangen dat ik eveneens in aanmerking kom voor 'Zurückstellung'. Ik moet nog even overleg plegen met een van de voornaamste personen in de Joodse Raad. Tot nog toe lig ik nog in Barak 82, waaruit ik al velen voor transport heb zien vertrekken. De transporten gaan de laatste tijd in versneld tempo. Het is de bedoeling, naar men zegt en zoals ook wel blijkt, het kamp te ont-ruimen tot een getal van ongeveer drieduizend man, merendeels de zogenaamde oude Duitse Kampinsassen en een aantal Hollandse joden. Wat er met de Hollandse joden zal gebeuren die mogen blijven, kan men voorlopig nog slechts gissen. Er is sprake van Vught, maar dat staat nog niet vast. Intussen zijn of worden er pogingen gedaan, zoals je wellicht al weet, om mij hier naar elders vandaan te krijgen. Ik zit met spanning naar het resultaat van deze pogingen uit te zien. Het wordt hier ontzettend taai, ook al door het rumoer en onvoldoende verlichting. Ik houd mij tegenwoordig bezig met huishoudelijke zaken, zoals het koken van porridge, het maken van compote, en wat zich zo voordoet. Vanmorgen heb ik op de kachel compote gestookt met twintig adviezen van de omstanders, die allemaal de neus vol snoven. Anderen maken pudding of vla, braden patatten, wat ik ook soms doe, warmen boerenkool op, of gebraden visjes enzovoort, enzovoort. In dit opzicht is het hier een gezellige boel, met veel gewrijf enerzijds om het bezit van de kachel, anderzijds ook veel hulpvaardigheid en kwinkslagen. Ik heb het gevoel dat ik bezig ben me tot een

smulpaap te ontwikkelen. Dr De Levy, de chef-arts hier, zegt dat ik er nog nooit zo goed in mijn leven had uitgezien als tegenwoordig. In werkelijkheid ben ik in de bijna vijftien weken dat ik nu in het ziekenhuis vertoef, lichamelijk en psychisch uitgerust. Toch hoop ik dat deze rust gauw voorbij is en dat ik, desnoods met een stuk droog brood, weer in de vrijheid sta. Het begint gelukkig te lichten aan de horizon, vooral de laatste weken. Wij leven hier met de gebeurtenissen aan de fronten sterk mee, en iedereen is hier politicus. Te hopen is dat de beslissing of de beslissende wending komt voor heel ons volk, voor allen die dreigen, of alsnog dreigen het slachtoffer te worden van de oorlog.

Wel, kind, ik eindig en geef dit briefje in vertrouwde handen. Veel hartelijke groeten voor jullie beiden in de hoop dat ik jullie spoedig terug zal zien.

Paps

Hoor ik spoedig van jullie?

Confidentieel!

Zondag, 7th March [1943]

My dear Ruth,

From your latest letter I see that you are very much interested in English and that you have made big advantages of late. The theme of your essay was a rather difficult one; the lecture of the *Forsyth Saga* forced my respect for your energy and perseverance. The book is one of the finest I know in English for the structure of the language as well as for the painting of English history in fiction. I am very sorry I was not with you, for I am sure I would have been helpsome to you, f.i. on the chapters about The Turf and the legal process, through which Irene went to get herself divorced from Soames. Is not that so? You understand that I am writing English for a divertissement and to amuse you. I bet you that you read these few lines very attentively, in the first place because they have been written in English, in the second place because there might be some mistake in them, proving that your father knows nothing at all of English.

Ik ga nu maar over in mijn eigen taal, die al lastig genoeg is. Ik vertoef nog altijd in zaal 82 van mijn kasteel. Het enige dat daar gebeurt is een voortvarend va-et-vient van gasten, voor het merendeel oude mensen. Deze week is er enige verlevendiging van de sfeer geweest wegens het vijftigjarig huwelijksfeest van een Duitser. Voor die gelegenheid werden een paar bedden weggeruimd en in de vrijgekomen hoek werd een tafeltje voor twee personen

geplaatst, waarop een lunch werd aangericht voor de twee oudjes (zij was die dag de gast van hem). Voor het eerst sedert 23 weken heb ik weer eens een goedgedekte tafel gezien met een kraakwit tafellaken en goedgevouwen witte servetten en ook bloemen. Dat ging recht door mijn hart en raakte een sentimentele snaar. De oudjes werden met een lang Hebreeuws gebed geëerd, daarna werden te hunner ere ook een paar Italiaanse aria's gezongen ('Maria' uit *Rigoletto*), volkomen ontoepasselijk, en vervolgens een straal accordeonmuziek. In al zijn feestelijkheid was dit huiselijke feestje tragisch, omdat het de ellende van de joden zo sterk accentueerde. De oudjes waren echter zeer gelukkig omdat zij een hele dag bij elkaar konden zijn en omdat zij de sympathie genoten van de gehele zaal. Het betrof hier in werkelijkheid de meest sympathieke mens, genaamd Emiel Cohen.

Wat de positie van je oude heer betreft, daarin is geen verandering gekomen. Zijn gezondheidstoestand baart geen zorg, zijn gewicht is behoorlijk, psychisch is hij op peil. Hoe lang hij hier nog logeren zal, staat nog altijd niet vast. Voorlopig heeft hij nog speling. Van Frederiks heeft hij nog steeds niets gehoord en hij twijfelt er ernstig aan of hij daarvan ooit iets zal vernemen. Voor sommigen is Frederiks erg toeschietelijk, voor anderen niet. Ik vrees dat de zaak toch verkeerd is aangepakt. Of ik daarom rouwig moet zijn of niet, weet ik ook niet. Daarover wordt zeer verschillend geoordeeld (mijn onderbuurman zit verschrikkelijk te schudden, zodat ik mijn pen niet goed meester ben, letterlijk dan wel te verstaan), maar ik zou toch graag onder mensen van gelijk milieu

zitten langzamerhand. Mijn claim betreffende het zogenaamde gemengde huwelijk blijft voor later bewaard. Naar deskundigen algemeen beweren staan mijn kansen wat dat betreft goed. Dat zullen we tegen die tijd wel zien. Mams zal wel begrepen hebben dat het telegram van de Joodse Raad om fotokopieën van voogdij- en alimentatiepapieren en een (duidelijke) verklaring nopens reële alimentatie met dit geval verband houdt. Ik geloof dat ik het alles bijeengenomen hier nog wel een poos uithoud en dat de oorlog niet al te lang meer duurt voor een redelijke uitkomst uit mijn positie.

Het zal je zeker belang inboezemen te weten dat je brief was opengemaakt (hetgeen weinig voorkomt), maar dat er geen censuur op was toegepast. Het schijnt dat men alleen censuur toepast op militaire aangelegenheden. Hetgeen je me mededeelde was zeer de moeite waard.

Mams vraagt mij te melden waaraan ik behoefte heb. Behoeft heb ik aan een blikken bord. Dat is niet veel, wat? Misschien schiet er anders eens een pannekoek voor me over. Dan ben ik al tevreden. Of een stukje oude kaas, waar ik dol op ben. De rest blijft in vertrouwen aan mams overgelaten. Maar geen vispastei, please. (Wel, als 't er is, wat gerookte schar.)

Lieve Ruth, ik stop en hoop dat er spoedig postgelegenheid is. Ik hoop dat jij en mams het goed maken. Het wordt hoe langer hoe mooier weer; het wordt in mijn zaal ook veel lichter. Laat gauw weer eens wat van jou horen. Een stevige handdruk voor mams en een zoen voor jou van

Paps

Een opdracht tot het zenden van bloemen op je verjaardag is, hoor ik, blijkbaar niet terecht gekomen. Jammer! Hoe gaat het met de vriendschap met Berta? Heeft mams weer een behoorlijke fiets?

27 augustus [1943]

Lieve Ruth,

Het regent bij stromen, het schijnt dat de herfst is begonnen. Ik krijg weer lichte aanvallen van reumatiek. Met de correspondentie is het ten volle mis. Twee dagen geleden eerst kreeg ik je briefje van 6 augustus uit Arnhem, waarin je ook van regen melding maakte. Je ziet dat ik je netjes antwoord. Er bestaat hier een onbegrijpelijke censuur op brieven, die grote vertraging in de aflevering van brieven teweegbrengt. De censuur let op drie dingen: aanwijzingen betreffende ondergedoken geld, ondergedoken mensen en militair nieuws. Wat die twee eerste dingen betreft, daarmee hebben we gelukkig niets te maken, wat het derde betreft, daarmee ben je, dat weet ik, wel voorzichtig.

Graag zou ik je een heleboel schrijven, maar ik denk dat je ook daarzonder een heleboel weet. Ik heb mij de laatste tijd hoe langer hoe meer ingeleefd in de positie van bohème, van de mens die in een vreemde wereld of vreemde stad op verkenning is en slentert, maar toch met de smartelijke wetenschap dat elke dag een dag van ellende is voor duizenden en tienduizenden hier en elders. Uiterlijk begin ik te lijken op een zigeuner. Mijn pantalon heeft rafels, mijn jas heeft rafels, het lintje van mijn grijze hoed is gerafeld, een das draag ik niet meer, mijn overhemden zijn niet meer bepaald hagelwit, mijn sokken zitten vol gaten (die ik kan laten maken), maar

mijn schoenen zijn stevig en, vandaag, goed gepoetst. Mijn penhouder lekt soms, vloeipapier heb ik niet. Mijn nagels zijn doorlopend zwart van het fijne met kolenstof vermengde zand. Mijn regenjas is modderzwart. Maar dat speelt allemaal geen rol, ook al is het vervelend, zoals wanneer men een lange reis maakt, met veel ongemakken, en daaruit wat verfomfaaid te voorschijn komt. Men begrijpt nog niet goed dat de meeste reizigers nog zo goed voor de draad komen. We zullen maar niet vragen hoe het met al degenen gesteld is die naar Polen zijn doorgezonden, soms met een minimum aan kledij.

Het leven in de barakken versterkt het gevoel van bohème. Elke barak is net een klein dorp van smalle straatjes tussen hoog opgestapelde bedden, drie verdiepingen hoog. Precies een of ander oosters stadje, waar veel gedruis is van marktpubliek dat tussen de straatjes, half verduisterd door te weinig licht, door gaat. Mijn bed, drie hoog, is van alles tegelijk: slaappleats, bagagedepot, provisiekast, klerenkast, droogrek. Een hopeloze benauwenis, zoals misschien ook voorkomt bij kamperenden, maar die het toch wat geriefelijker hebben en naar huis kunnen gaan wanneer het kamperen hun verveelt. Ik moet zeggen dat het me allang een beetje verveelt, met die stinkende handdoeken om me heen en het lawaai van driehonderd mannen, van wie de meeste leven als thuis zonder consideratie voor hun medemensen. Wonderlijke dingen beleef je anders: tussen het gedruis in zit dag aan dag een lange schrale man Homerus in het oorspronkelijke te bestuderen. Naast hem een stekeblinde vrouw die de hele dag als een papegaai zit te kwekken. Anderen

zitten Hebreeuws te studeren. Gisteravond voor het naar bed gaan in de portiek van mijn barak had ik een discussie over rechtsnormen tussen veertig of vijftig mensen die luidruchtig stonden te kletsen. Komieke vertoning. Komieke discussie: mijn opponent begon met de volgende verklaring: twee zeer bekende Duitse rechters, met wie ik vanmorgen zat bonen te lezen, verklaarden zich tegen het oefenen van geweld als de oorlog eenmaal voorbij is. Bonenlezende rechters die zich druk maken over de normen van het recht na de oorlog! Weer in een dergelijk milieu, maar niet bohème! Het geheel maakt eigenlijk de indruk van een reusachtig dispuutgezelschap waar alles door elkaar heen praat.

Ikzelf zit midden tussen een stelletje zangers en fluitisten, die deel uitmaken van het orkest dat hier muziek maakt. Van tijd tot tijd gratis concert op de barak, lawaai des te meer dat de jongelui animeert door gezang het lawaai nog te vergroten. Ik zit nu te schrijven terwijl er een discussie gaande is over de plannen van de commandant met het kamp. Gedachtenconcentratie haast onbegonnen werk. Ik zit op een bank tussen twee series bedden met slordige dekens, voor een kapotte ruit waardoor de wind binnenspookt, omzwermd door vliegen. Het middageten is juist achter de rug: snert, uitstekend, zoals ik ze nog zelden gegeten heb. Een beetje overdrijving mag ik hier wel. Als ik lang tegen alles aankijk en over het geval ga denken, als ik deze rommel goed in me opneem en besef dat iedereen hier op zijn laatste resten teert en geen huis meer heeft, dat alle families zijn uiteengerukt, dan kan ik daarover meer dan

triestig worden, dan vind ik het toch maar beter mij als bohème te voelen en te doen alsof ik op tournee ben met een gerekt verblijf op een plaatsje omdat de boot ons in de steek heeft gelaten – zoals in Rusland de boot me weleens in de steek heeft gelaten en ik in een huiselijke omgeving langer dan ik wilde moest verblijven.

Het eten dat ik hier krijg is karig, veel kariger dan in het ziekenhuis. Met wat moeder en vrienden me sturen komt ik er echter best. Gisteren heb ik weer pas een pakje ontvangen, dat van jouw handschrift voorzien was, met uitstekende dingen. Ik krijg gelukkig nogal wat vruchten, wat bij gebrek aan groente erg welkom is. Voor het ogenblik genoeg. Groet mams erg hartelijk en vraag haar of zij ook mijn groeten doorgeeft aan anderen. Voor een zoen van

Paps

Wil je een paar regeltjes aan Ben Mechanicus, Zwanenburgwal 48 schrijven om hem te zeggen dat het me goed gaat en dat ik hem wel laat bedanken voor de sigaretten die ik onlangs van hem gekregen heb.

[Hier ontbreken de voor- en achterzijde
van een blocnotevel]

[19 september 1943]

[. . .] Er komen hier de 'witte joden' uit Ommen. 'Witte joden' zijn Ariërs die joden begunstigd hebben. Daarvoor moest ik weer uit de 85 en terug naar de 83. Barak 83 is ten gevolge van de inkrimping van het ziekenhuis opgeheven en woonbarak geworden. Barak 85, die vroeger ook ziekenbarak is geweest, wordt gereserveerd voor de 'witte joden', die door prikkeldraad van de buitenwereld worden afgescheiden en strafwerk zullen moeten doen. Men brengt de verhuizing hiermede in verband en gelooft dat het bewakingspersoneel dat voor de 'witte joden' nodig is, aan de andere kant van de spoorbaan zal worden gehuisvest, waar de kleine barakken zijn gevestigd. Voor het ogenblik hierover genoeg. Wat komt, zullen we wel zien.

Nog iets over Theresienstadt. Indien ik daarheen moet, mag ik f 250,- medenemen. Ik geloof dat ik daar zeker geld zal nodig hebben voor het kopen van een en ander, aangezien ik dan geen pakjes meer zal kunnen ontvangen. Het komt erop aan dat je tegen die tijd een betrouwbare man van de Joodse Raad ter beschikking hebt die mij dat overbrengt (niet per post, tenzij aangetekend in een pakketje, goed stevig ingepakt). Of ik de f 250,- nodig heb, weet ik niet, ik denk dat ik het ook met f 100,- kan

doen, ik bezit nog wat. Maar wacht op een seintje van me: als ik een telegram stuur: 'zend levensmiddelen', dan weet je hoe laat het is, dan kun je me die f 100,- sturen. Ook indien ik op een andere wijze [. . .], stuur ik bericht: zend koffer met levensmiddelen en kleren. Dan geef jij wel het seintje verder aan de vrienden.

Het is nu zondagavond geworden en ik stop ermee. Morgen of overmorgen schrijf ik er nog wel wat bij, denk ik, wat ik vergeten heb. Maar je weet nu tenminste een en ander. Als je brieven stuurt, onder in het postpakket, want de censuur houdt ze aan en handelt er volkomen willekeurig mee. Een zoen voor het boevenkind dat zulke schandelijke onconventionele brieven schrijft. Het is om je over te schamen!

Dinsdagmorgen, 21 september [1943]

Het transport is achter de rug. Weer duizend mensen weg. Enkele van mijn oude vrienden uit het ziekenhuis zijn daarbij. Ook de oude stumpers uit de Joodse Invalide, die hier om zo te zeggen spiernaakt gekomen waren, eveneens de mannen uit Vught, die niet alleen zonder overjassen, maar ook vaak zonder ondergoed hier waren heen gezonden. Zó moesten ze naar Polen. De Fürsorge heeft ze gekleed en voor velen complete rugzakken verzorgd. Ellende en nog eens ellende, al deze oude mannetjes. Een hunner zei vanmorgen tot een vrouw van de Fürsorge: 'Ziet u, mijn vingers zijn dood. Waarom ben ik niet helemaal dood.' Een man van tachtig – als 'polizeilicher Arbeits-Einsatz'. Van deze mensen komt natuurlijk

niets meer terecht. Wat met hen gebeurt, daarvan weet men niets, geen letter.

Vlak voor het verzenden van deze brief verneem ik dat twee joden, die Arisch gehuwd waren, naar huis teruggaan. Hun huwelijken zijn blijkbaar hersteld. Ik heb hier geïnformeerd of het mogelijk is verbroken huwelijken te herstellen en kreeg het positieve antwoord: ja, zelfs binnen enkele dagen. Ik weet niet wat je destijds met Bob Goudsmit hebt besproken, maar indien je om *morele* overwegingen een herstel van huwelijk hebt afgewezen (in eerste aanleg *alleen* om mij voor transport te behoeden), dan wil ik op de zaak niet terugkomen. Indien het om technische redenen was, dan is er reden om je houding alsnog te bepalen. Meer kan en wil ik er op het ogenblik niet over zeggen. Ik vraag je dus slechts een *principieel* antwoord, zonder dat ik de bedoeling heb je daarop vast te leggen. Jij kunt dan voor jezelf nog eens overwegen of je de lasten daaraan verbonden kunt aanvaarden, morele, maatschappelijke, financiële, en ik of ik de lasten die op je komen te rusten, zou mogen aanvaarden. Indien je de technische merites nog eens zou willen onderzoeken, wend je dan tot mr Kisch. Liefst spoedig antwoord in het pakketje. Groeten,

Ph.

Dinsdag, 5 oktober [1943]

Lieve Ruth,

Voordat ik ga slapen even een paar woordjes, die morgenochtend naar je op weg gaan. Vanmiddag is de beslissing afgekomen op mijn Antrag: daarin staat dat ik mij moet voorbereid houden op het eerstvolgende transport naar Theresienstadt en dat ik deswege een blauwe stempel krijg. Dat heb ik dan aan jou te danken, omdat je van zo zuiver Arische afstamming bent! Dat wil zeggen dat ik voorlopig geen gevaar loop op transport te gaan. Moet je horen: deze week zou er een transport gaan, zogenaamd naar Polen, van duizend man. Alles was voorbereid, de lijsten waren opgemaakt, de Grüne was er, men had de tonnetjes al met water gevuld, maar op het laatste ogenblik kwam bericht dat het geval niet zou doorgaan omdat de Duitse Wehrmacht geen wagons ter beschikking kon stellen. Zoiets was nog nooit voorgekomen. Het staat nu wel ongeveer vast dat in de eerstvolgende veertien dagen geen transporten gaan en diensgevolge naar Theresienstadt zeker niet in de eerste maand, indien het nog zover komt. Wij kijken de zaak voorlopig maar aan en slaan de gang van de oorlog rustig gade. Je hoort daaromtrent nog wel van me.

Vorige week zijn al de Barnevelders hierheen gekomen, zevenhonderd man. Een hele overgang, van een soort paradijs kwamen ze hier terecht in één enkele barak, die thans overvuld is en waar zij geen ruimte

hebben voor hun bagage. Opeens is het karakter van het kamp veranderd: heren en dames langs de weg, hoge voorhoofden, krakende stemmen. Er zijn een boel vrienden en kennissen van me bij, ook een collega van vroeger. Iedereen komt naar de Barnevelders kijken als een achtste wereldwonder.

Terzelfder tijd zijn prof. Cohen, Asscher, Sluzker en andere grootheden aangekomen. Ook subjecten voor bekijks. Asscher wou in de kantine limonade hebben en drong naar voren. Een OD'er hield hem tegen. 'Ik ben Asscher,' zei Asscher. De OD'er antwoordde: 'Asscher of geen Asscher, in de rij.' Hij moest in de rij. Prof. Cohen is bescheiden; die gaat in zijn zwarte domineespak en met zijn deftige zwarte hoed op rustig zijn weg. Zij zijn allen plotseling omlaaggetuimeld. Ook mr Mendels is hier; een heldere, wakkere kerel, die zijn toestand prachtig draagt.

Het licht wordt uitgedraaid, dus moet ik stoppen. Het was slechts bedoeld je even op de hoogte te stellen van Theresienstadt. Groeten voor mams, zoen van

Paps

1 november [1943]

Lieve Ruth,

Het is nog vroeg in de ochtend en mijn handen zijn nog koud. Ik zit in een klein kantoortje, waar ik ongevraagd gastvrijheid geniet, zoals dat hier kan. De zon schijnt op een punt van de tafel. Voor november is het onbedaarlijk mooi weer; gistermiddag heb ik in een kruiwagen op een stukje veld achter de keten naar de zon liggen kijken en liggen uitrusten van een vermoeiende algemene schoonmaak in de keten, gelast naar aanleiding van het optreden van infectueuze ziekten. (Gisteren weer twee nieuwe gevallen van kinderverlamming.) De bedoeling was elke zondag een stuk algemene schoonmaak te doen geschieden, maar dat is van hoger hand weer afgelast, omdat het gevaar van verdere verspreiding van besmettelijke ziekten daarmee verbonden was. Schoonmaak schijnt niet altijd goed te zijn. Matrassen, dekens, rugzakken, kleren waren naar buiten gedragen om te worden geklopt en geschuierd. Je kunt je misschien een denkbeeld vormen wat dat betekent voor een op elkaar gepakte menschenhoop. Hopenvuiligheid die zich verzameld had, zijn bij de gelegenheid opgeruimd. Uit mijn winterjas, die ik het vorig jaar december van een van mijn broers had gekregen toen mijn eigen winterjas gestolen bleek, kwamen bij een ranselpartij wolken stof zoals dat in normale omstandigheden niet denkbaar is. Ik ben nu gelukkig weer schoon, zolang het dúurt. Zolang het

duurt, want de levensverhoudingen laten geen grote zindelijkheid toe. Ik woon, zoals je weet, drie hoog, en ik zit aan alle zijden ingeklemd tussen burens die op hun beurt ook ingeklemd zitten tussen andere burens, elk met zijn hebben en houden om zich heen, primitief. Het leven op zo'n derde etage vereist een acrobatische vaardigheid, of kweekt een acrobatische vaardigheid aan, die eer behoort tot de hogeschool van het circus dan tot het horizontale leven van de gewone mens. Een trapje is er niet. Elke opstijging, elke afdaling stelt eisen die doen denken aan de opleiding voor geveltoerist. Mijn schoenen bij voorbeeld staan niet ónder bed, maar boven bed op de hanebalken. Het probleem is: hoe kom ik boven zonder het bed van mijn buurman één hoog, dat van mijn buurman twee hoog, dat van mezelf te verontreinigen. Je schoenen op de grond uittrekken, zou je kunnen aanraden. Maar de grond is pikzwart. Neem een stoel, zou je kunnen aanraden. Maar een stoel is er niet – tenzij men een heeft 'georganiseerd', dat wil zeggen ontvreemd, hetgeen kán. Ik heb één ontvreemd – maar als ik hem nodig heb, is hij er niet; dan heeft een ander hem van mij weer ontvreemd. Een stoel is wandelend bezit dat nooit is waar men het verwacht of vermoedt te zijn. Hoe men zijn schoenen dus netjes uit krijgt en boven op de hanebalken, is een raadsel. Ik weet het nu, na zo lang verblijf hier, eigenlijk nóg niet precies. Telkens is het weer anders. Maar hoe ik ze aan krijg, weet ik evenmin; daarvoor zijn acrobatische behendigheden vereist die zich aan beschrijving onttrekken, geen vaste omlijning hebben. Dit is nu slechts een klein detail van het drie

hoog wonen. Je kunt nu zeker wel in ieder geval begrijpen wat voor bezwaren het kleden en uitkleden in al zijn finesses met zich meebrengt. Ook hoe het is als men midden in de nacht wakker wordt om een klein boodschapje te verrichten in het háást pikkedonker. Eerst tastend mijn overschoenen van de hanebalken en dan met deze glibberige dingen tastend naar beneden, met de grootste zorg dat ik het slapend hoofd van mijn benedenbuurman niet verbrijzel door een misstap, oppassende ook dat ik met mijn slaaphoofd niet naar beneden stort door een misgreep of door een mispas. Meestal laat ik mijn overschoenen maar vooruit vällen, om geen onnodige complicaties te scheppen bij het afdalen. Bij de gang naar de wasruimte-annex-wc over een afstand van een veertig meter heb ik de sensatie van een tocht door catacomben, sinister, luguber, onderaardse gangen, gedrapeerd door vodden. Het heeft iets van de *Beggar's Opera*, of meer bekend onder de naam van de *Dreigroschenoper*. De tocht terug precies eender: hoe kom ik zonder opschudding weer boven, hoe zorg ik ervoor dat ik niet misgrijp, hoe krijg ik mijn overschoenen weer zonder ongelukken op de hanebalken? Het slapen op zichzelf is een probleem. Alle bedden zijn van licht metaal en beven en sidderen gemakkelijk en onbeschroomd. Als mijn onderbuurman zich omwentelt, trilt mijn bed als een espeblad in de wind. Als mijn rechterbuurman één hoog zich omwentelt, trilt mijn bed als een espeblad in de wind. Als mijn linkerbuurman zich omwentelt, trilt mijn bed als een espeblad in de wind. Mijn bed staat permanent in de wind, aldus trilt het voortdurend, behalve diep in de nacht

als wij allen vast slapen en dus niet omwentelen. Vaak heb ik het gevoel alsof ik op zee ben op een goedkoop schip en boven de schroef slaap; de Engelsen noemen dat de pitching and the pining.

Dat is nu een klein verhaaltje over mijn bed, sober verteld, zonder enige overdrijving. Ik zou zo vele verhaaltjes kunnen doen, over elk fenomeen in deze samenleving, waar men geplet, geperst, getrokken, geduwd, gesplitst wordt. Graag zou ik kleppen hebben voor mijn ogen als een paard om de mensenmenigte niet te zien, sourdines op mijn oren om het eeuwigdurende gelal, het eeuwigdurende lawaai niet te horen, om geen misantroop te worden. Maar men zou mij voor gek verslijten als ik het deed. Nu zit er weer een mijnheer achter mij op een schrijfmachine te blaten, in een kamer naastaan een juffrouw te jammeren. En de vliegen zitten mij te pesten; wij hebben gelukkig nog plenty vliegen, die hoofd en handen belagen.

Kind, ik houd weer op. Tegen elf uur heb ik een schaakpartij. Ik wou je alleen vragen: heeft moeder *Schaduwen van morgen* van Huizinga voor mij te missen. Ik lees op het ogenblik een boekje van Jules Romains, getiteld, *Les Copains*. Geestig, kan ik je aanbevelen. Maar wat moeilijk. Mams kan het later natuurlijk terugkrijgen. Graag wou ik mijn geheugen opfrissen, in de hoop dat wij nu werkelijk gauw uit de zwijnepan komen.

Nog hartelijk bedankt voor je brieven, waarvan de laatste 24 oktober is gedateerd. Schrijf je weer eens gauw? Vele groeten aan mams en een zoen voor jou.

Paps

donderdag, 4 november [1943]

Beste Annie,

Weer de paar gewone woordjes. Gezondheidstoestand normaal, voedingsportie normaal, barometer koud, tijd voor winterjas, die ik gelukkig bezit. Zondag en maandag was het prachtig herfstweer, nu scherpe wind. Hartelijk dank voor al je goede zorgen. Met beste groet voor jou en Ruth.

Dag, Ph.

5 november 1943

Beste Annie,

Gisteren zond ik je het gebruikelijke officiële kaartje, vandaag gaat dit briefje erbovenop, dat je misschien al eerder krijgt. Ik zit hier in een centraal verwarmd kamer-tje, waar ik vaak mijn correspondentie en ander schrijfwerk doe, terwijl buiten op de wegen al rijp ligt. Vanmorgen bij het verlaten van mijn barak om half tien kreeg ik een koude neustop: bewijs dat het vroom. Lekker, pittig weer, dat de levensgeesten aanvuurt. De mannen lopen in winterjassen, de vrouwen met capuchons of doeken om hun oren. In mijn barak wordt des morgens nog niet gestookt; in andere wel. Er is tekort aan steenkool; turf is er genoeg, uit de omgeving. Vulkachels staan in de barakken en in de wasruimten. Dat zal je misschien niet interesseren, maar dat was ook maar zo terloops. Ik had je nog iets willen melden over de ziektegevallen en de quarantaine. Tot gisteren waren negentien positieve gevallen van kinderverlamming geconstateerd, waarbij één geval met dodelijke afloop bij een man van 51 jaar. De gevallen zijn voorgekomen in de barakken 61, 62, 63, 64, 69, 82 en 85. In het begin werden de ziekenbarakken waar zich ziektegevallen voordeden of waar de zieken waren opgenomen, met prikkeldraad van de buitenwereld afgerasterd. Gisteren is een decreet uitgevaardigd dat een verbod inhoudt van bezoek in het ziekenhuis en dat ook verbiedt de barakken waar zich de laatste tijd

gevallen van besmetting hebben voorgedaan, te bezoeken. De bewoners van deze barakken mogen echter vrij in- en uitgaan, naar hun werk gaan en andere barakken bezoeken. Het meest opzienbarende geval van kinderverlamming heeft zich voorgedaan in de roodvonkbarak, natuurlijk wegens het feit zelf. Ook roodvonk en difterie blijven heersen. Daarbij valt als bijzonderheid, dat je interesseert, aan te merken dat difterie veelvuldig voorkomt bij volwassen mensen boven de veertig, ook boven de vijftig. Je begrijpt zeker wel dat de stemming in het kamp, toch al slecht, er niet beter op geworden is.

Sedert de laatste tijd neemt de vermoeidheid onder de ingezetenen toe, ook de prikkelbaarheid. De energie raakt uitgeput: oude mensen sjokken langs de wegen, jonge mensen klagen algemeen over overwerktheid: de werkdagen zijn veel te lang. Ook het ongeduld der mensen verslindt energie: nu de oorlog naar het schijnt ten einde gaat, kan men niet meer wachten na de spanning, waarin men al zo lang geleefd heeft. Iedereen snakt naar het einde en iedereen stelt de vraag: hoe lang nog? Elke stoot vooruit die de Russen doen, doet de hoop opflakkeren dat het nog maar een paar weken zal duren; elke stilstand in de operaties wekt de vrees dat het toch nog maanden zal kunnen duren. Wat natuurlijk best mogelijk is en waarmede de voorzichtigen rekening houden. Mannen die geen vast werk hebben, slenteren verveeld door het kamp, in verfromfaaide kleren, met afgezakte gelaatstrekken. Abel Herzberg, Asscher, met zijn dochter aan de arm, zijn geregeld op pad: rust hebben zij niet, lezen kunnen zij niet in hun barakken, waar men

zelfs niet ongestoord tien minuten achtereen kan zitten. Vandaar dat ik gewoonlijk boven op mijn bed drie hoog mijn maaltijden doe met mijn etensdoosjes om mij heen.

De transporten zijn nog altijd de puzzel. Dinsdag jongstleden is er geen transport gegaan. Men neemt aan wegens het heersen van besmettelijke ziekten. Maar dat is twijfelachtig, omdat veertien dagen geleden wel een transport is gegaan, toen ook al kinderverlamming voorkwam. Hoogstwaarschijnlijk gaat ook aanstaande dinsdag geen transport. Het gerucht loopt dat daarna wél weer een transport gaat, en dus weer zoals gewoonlijk in de eerste plaats van S-gevallen, een paar honderd, aangevuld met ongestempelden en van houders van een blauwe Z, die geen werk van belang in het kamp doen, uit alle categorieën. Ik denk dat Theresienstadt voorlopig nog niet aan de beurt is; daarvan zijn er maar weinig. Zij die op de zogenaamde Duizend-Lijst staan zijn voorbestemd voor Theresienstadt, maar die komen eerst het laatst aan de beurt, omdat zij voor het bedrijf van het kamp, metaalsortering enzovoort, ten behoeve van de Duitse Wehrmacht, nodig of onontbeerlijk zijn. We wachten maar af. In ieder geval heerst er voor het ogenblik een toestand van rust. Veertien dagen geleden is de laatste Amersfoorter, met wie ik lang in het ziekenhuis heb gelegen en met wie ik goede vrienden was, doorgezonden, de Haagse tandarts Poons. Hij had een Puttkammerstempel, maar Den Haag heeft deze stempel geannuleerd tegen de opheffing van zijn S en zijn transport gelast. Dat was een heel bijzonder geval, dat grote indruk in het dorp maakte.

Begin deze week heb ik je pakje in goede orde ontvangen. Gisteren ook een pakje van Vosje. Wil je haar voor mij groeten? Ofschoon er zo goed als geen joden in Amsterdam meer zijn, zoals ik hoor, komen hier toch nog zeer veel pakjes aan, vooral in mijn barak, waar mensen liggen met goede betrekkingen. Elders wordt armoede geleden, veel gebrek aan brood, vooral voor de kinders. Gisteren een invasie van Turkse, Roemeense, Hongaarse, Spaanse, Zuidamerikaanse joden. Het kamp wordt internationaal.

Voor het ogenblik genoeg. Laat je eens horen hoe je het hebt? Stevige handdruk en zoen voor Ruth.

Dag! Ph.

10 november [1943]

Beste Annie,

De gebruikelijke paar woordjes. Hoe maak je het? Lang niets van je gehoord. Ik maak het naar omstandigheden redelijk wel, zoals men dat zegt. Veel is er de laatste tijd niet gebeurd. Dat is in zekere zin verheugend voor zoveel betreft de gehate periodieke expedities, die nu al de derde week weer gelukkig zijn opgeschort! Het schijnt toch wel dat deze opschorting in ieder geval verband houdt met het heersen van kinderverlamming, waarvan zich nog iedere dag een of meer nieuwe gevallen voordoen, die verlenging of uitbreiding van de quarantaine na zich slepen. Eergisteren heeft een Oberstabarzt inspectie gemaakt, klaarblijkelijk met het effect dat voorlopig de expedities tot eind van het jaar achterwege blijven – grillen voorbehouden natuurlijk. Het huis waar ik verblijf is tot nog toe verschoond gebleven van kinderverlamming. Onder de Barnevelders hebben zich een paar gevallen geopenbaard. Op het ogenblik zijn in het dorp bijna alleen nog maar geprivilegieerden, die blauwe stempels houden, dat zijn de Barnevelders, de gedoopten, de Calmeyerlijst (van Arische of Portugese afstamming), de Duizend-Lijst, de gemengd gehuwden, die nu allen produktieve arbeid verrichten, voor zover ze niet in de huishoudelijke dienst zijn te werk gesteld of in het ziekenhuis. Het schijnt nu toch wel de bedoeling te zijn het kamp op een zeker peil te handhaven, en het blijvend

dienstbaar te maken aan de belangen van de Duitse Wehrmacht (metaalindustrie, confectie). Er is pas besloten zestig procent van het personeel uit de huishoudelijke dienst naar de industrie over te hevelen, nu blijkt dat deze industrie rendabel werkt of kan werken. De Barnevelders zijn op het ogenblik de best geprivilegieerden, zij worden behandeld op de basis van Theresienstadt, maar zullen hier blijven. Ik vraag mij af of ik op dezelfde voet behandeld word. Theresienstadt schijnt wel gesloten. De gedoopten zouden de toezegging hebben dat ook zij niet uit het land gaan krachtens een overeenkomst van de synode, welke destijds de verklaring heeft uitgelokt dat zij niet naar het oosten zullen worden 'abgeschoben'. Van de rest weet men niets. De strafbarak is nog niet halfvol op het ogenblik, zodat daar vooralsnog geen transportmateriaal huist.

De 7de november zat ik precies een jaar in mijn tegenwoordig verblijf. Tijd gewonnen. Van hen die mij destijds vergezelden of die na mij gekomen zijn, is er haast niet één meer hier. Allen op expeditie gegaan; nooit meer iets van vernomen. Eind vorige week invasie van Spanjaarden, Turken, Zweden, Zuid Amerikanen. In mijn hoek zitten een aantal Turken en Spanjaarden, die de hele dag om het kacheltje klitten. De zindelijkheid is er niet op vooruitgegaan. Een drukte van belang. Spaans, Turks, Duits, Nederlands, Frans ratelt door elkaar. Soms ook een enkel woordje Russisch. De vice-consul van Nicaragua, die meegekomen was, met name Vigeveno, is een soort Spaanse Grande in uiterlijk: vierkante kop, kort zwart haar, keurig verzorgde grijzende baard. Hij is de

mooiste man van mijn huis en van het hele dorp. Hij loopt rond in een windjack en zwaarbespijkerde bergschoenen. Zo verschijnt hij des morgens vroeg in het washok, waar hij met het water niet verder komt dan zijn eminente hals, maar wel zijn tanden goed poetst en zijn baard netjes uitkamt en zijn knevel opstijft. Wij beschouwen hem als een soort reserve-Sinterklaas. Wij hebben namelijk eentje met een langere baard, die de voorrang heeft. Vigeveno verfraait het voddenspakhuis, geeft er een soort renommé aan, verlicht ons door zijn correcte klededracht, zijn volheid des vlezes, zijn afgemeten stap het bestaan dat de neiging heeft in grauwhed te vergaan. Vooral nu het modderseizoen zijn intrede heeft gedaan dank zij de regens: de hobbelige wegen zijn in slikmassa's met poelen ertussen verkeerd, de vloeren der barakken zijn al direct na de morgenschoonmaak alweer zwart van de van buiten aangedragen modder. Het leven concentreert zich om het kacheltje: koken en opwarmen van pannetjes, potjes, keteltjes, kannetjes, gezellige concentraties van warmte-zoekenden in de namiddag- en avonden met veel gegons. Tot mijn kachelhoekje behoren behalve de Turken en Spanjaarden, ook dokter Van Esso met zijn vrouw, hij wat stijf, zij sprankelend van leven en vernuft, goede cultuur. Ook natuurlijk veel ruzietjes om het kacheltje, vanwege de preferentie en de beperkte ruimte, maar op mijn kacheltje kunnen toch wel vier pannetjes tegelijk staan, als ze niet al te onbescheiden zijn, waartussen dan nog een klein getal boterhammen kunnen liggen roosteren. Ik slaap boven de kachel, mijn rugzak en mijn kleren hangen erboven: ik heb alle last en

alle voordeel ervan. De smurrie van de natte turf, het gekwek van de mensen, maar ook de warmte.

Zoals ik al schreef heb ik je pakketje ontvangen. Op de briefkaarten mogen wij geen datum van afzending meer schrijven, noch onze handtekening meer plaatsen. Daarmede is gezwendeld, vandaar dat verbod. Hindert niet, een briefkaartje voldoet. Wil je Vosje ook mijn dank en groeten overbrengen als je haar ziet en haar zeggen dat de tabak opperbest was. Wat heeft mijn pijp gedampt. Voor jou mijn beste groeten, voor Ruth een zoen. Hoe gaat het met Goesje? Wil je ook haar wel voor me groeten, ook Ada.

Dag. Sterkte! Je Ph.

15 november [1943]

Lieve Ruth,

Het is nu maandagmorgen, en terwijl er sedert zaterdagmiddag met zekerheid werd verklaard dat er morgenochtend weer een expeditie zou gaan als eerste van een nieuwe reeks, loopt vanmorgen weer het gerucht dat ze niet doorgaat. Ik schrijf je dit kattenbelletje maar vast, misschien dat als het af is, helderheid is verkregen. Zeker is dat de zogenaamde Palestinalijst, zoals men dat hier noemt, is 'geplatzt', dat wil zeggen dat degenen die niet in het bezit zijn van certificaten voor Palestina maar slechts een toezegging van de Britse of andere autoriteiten hebben, voor transport zijn vrijgegeven, dat zijn verscheidene honderden. Ook de mannen en vrouwen van de revue zijn vrijgegeven, uitgezonderd de solisten. Den Haag had het advies van Oberstabarzt Mayer gehoor verleend en de transporten willen stopzetten, maar Berlijn blijkt er anders over te denken. De ingestelde quarantaine geldt dus alleen voor zoveel betreft het contact met de buitenwereld, maar niet de transporten. Men zegt hier dat ook in de buitenlandse kampementen quarantaine heerst. Er heerst natuurlijk hier weer een mistroostige stemming na een periode van hoop en rust, maar dat gaat nu al een jaar lang zo: om de paar weken een andere stemming, al naar gelang er transporten gaan. Met het oorlogsnieuws gaat het precies eender: als de Russen een stad genomen hebben, gaan de golven van het

enthousiasme hoog, als er twee dagen geen eclatant nieuws is, daalt de stemming tot onder nul. Wij leven hier als op een schip dat nu eens hoog op een golftop zit, dan weer diep in een dal zit. De hele dag door wordt gekwaakt als in een eendekooi en ik verbeeld me weleens dat ik bezig ben mijn derde en vierde oor te krijgen om al het lawaai te verzwelgen dat de godganselijke dag op me afkomt: op mijn beide wangen vlak onder mijn oren heb ik een klein bruin bultje, vast het begin van nieuwe oren. Zo verbeeld ik me ook dat mijn armen langer beginnen te worden van het op en neer klauteren langs mijn bed. Intussen zijn wij er nu wel zo langzamerhand van overtuigd dat wij eerst nog op expeditie gaan, voordat wij de kans krijgen terug te keren tot ons punt van uitgang en onze familieleden en vrienden weer te zien. Voor Mec bestaat voor zover ik het kan nagaan voor de allernaaste toekomst nog geen zorg, hoe lang dat duurt, is niet te voorspellen. Theresienstadt is gisteren officieel op zijn identiteitskaart ingevuld; wanneer dat aan de beurt komt, weet men niet. Men heeft de hoop dat de Russen binnenkort ver genoeg vooruitkomen om de transporten ten gunste der joden te beïnvloeden.

Voor de rest begint het hier koud te worden. Het eten is eentonig. Dank zij jelui goede zorgen komt daarin wat variatie. Juist eergisteren jelui pakje ontvangen. De laatste dagen is het menu: pel-kartoffelen, dat wil zeggen aardappels in de schil, zeven of acht stuks met wat kool. Niets meer. Gevecht natuurlijk om het kachelkje, waar iedereen op koken wil, aardappels bakken (met ruzie) of wat haverhout of gortmout koken (als er melk is), of

brood roosteren (iedereen eet hier geroosterd brood, alsof dat een wet is), of koffie zetten (als er een kan is of koffiesurrogaat). Het leven concentreert zich voor de hongerwolven, waarvan het wemelt, om het kacheltje dat onder mijn bed staat, zodat er nooit anders zijn dan volksverzamelingen, van Turken, Spanjolen, Duitsers, Nederlanders, met een sleep stoeiende kinders. Een Karavan-serai, waar alle talen der wereld worden gebrouwd, ook Frans, en zo nu en dan ook Russisch. Vanmorgen heb ik mijn bedwas geruild: heerlijke schone sloop en laken, waaraan ik verschrikkelijke behoefte had. Een bof!

De brief is af, maar nog niets definitiefs omtrent de expeditie. De trein is er nog niet, maar dat zegt nog niets. Maar dit briefje moet nu weg. Misschien hoor je 't nog wel. Groet voor mams, stevige poot voor jou.

Dag, Ph.

Er is een nieuwe regeling ingesteld, die bepaalt dat ik voortaan nog slechts op het onderhavige formulier mij met mijn betrekkingen in verbinding mag stellen en dat mijn betrekkingen nog slechts op hetzelfde formulier mogen antwoorden. Voorts, dat ik postpakketten niet meer per briefkaart mag bevestigen; ook daarvoor is een nieuwe regeling gemaakt, hierop neerkomende dat de postadministratie dat zelf op een speciaal formulier voor mij in orde brengt. Een keer per veertien dagen mag ik schrijven. Om te beginnen: ik heb het op het ogenblik verschrikkelijk koud, ik zit met verkleumde vingers te schrijven. Maar het is nog vroeg in de morgen. Ik ben ook een pietsje verkouden; zal wel weer overgaan. Kun je me wat zakdoeken sturen? Tegenwoordig droom ik veel van allerlei, dat met de tegenwoordige omstandigheden verband houdt, waaruit men zou opmaken dat ik psychisch toch dieper geraakt ben dan ik mijzelf wel wil wijsmaken. Slapen doe ik vast. De laatste dwing ik mij weer om wat te lezen. Dat weet je geloof ik al. Van Jo heb ik vorige week een boekje gekregen getiteld: *Dostojewski en Nietzsche*. Ik ben er nog niet aan begonnen. Heb jij weleens van Dostojewski gehoord? Is dat een nieuwe schrijver? Wil je Jo bedanken en haar meteen even op de hoogte stellen van de stand van zaken? De bomen zijn nu zo langzamerhand kaal, de heide wordt zwart, veel mist, de vogeltrek is voorbij, zelfs de meeuwen zijn weg. Het

zitvlak van mijn pantalon begint verschrikkelijk te glimmen, niet opeens, maar allang, de rafels aan mijn pijpen zijn vermeerderd. Meer ruimte heb ik niet, dus weet ik ook niet meer. Stevige poot!

Paps

25 november [1943]

Beste Annie,

Dank voor je brief, die ik met plezier las. Ik hoop dat jelui het goed maken. Ondergetekende is een klein beetje verkouden, maar met superol gaat dat wel weer over. Een pooslang was superol niet te gebruiken, wegens ijzer in het drinkwater, waardoor oxydatie optrad, maar sedert kort wordt het water gefiltreerd, zodat normale oplossing van superol weer mogelijk is. Het is hier hondeweer, de wind giert, de regen zwiept, ik lig des nachts onder een luchtkoker, ingepakt in het wol, als een Russische boerin, met baskenmuts op, tegen de wind, die vrij spel heeft. Overdag kan ik de modder ontwijken, ik heb gelukkig ook overschoenen, 's avonds is het onbegonnen werk als men geen zaklantaarntje heeft: gelukkig heb ik er eentje en, hoera! een batterijtje in voorraad. Gekregen. Zo speelt het geluk nog weleens in mijn richting. – Van de week de grootste komedie van het jaar. De houders van Palestina-certificaten werden voor het vertrek naar Celle bij Hannover opgeroepen voor uitwisseling tegen Duitsers in Palestina. Aanvankelijk vijfhonderd, zodat slechts de twee eerste wachtlijsten als bonafide werden erkend; de twee andere als niet voldoende door documenten gesteund afgewezen. Trammelant; lange gezichten onder de zionisten. Onder de zogenaamde bonafide houders aarzeling: was er wérkelijk sprake van uitwisseling, of was er een sluwheidje in het geding? Men sprak van Aus-

tausch-witz! Bevel uit Berlijn: de trein moet duizend man groot zijn. Het bleek dat met de beste wil van de wereld geen duizend optanten voor Palestina bij elkaar te vegen waren. De houders van eerst-afgekeurde wachtlijsten waren plotseling gewild materiaal, dat prachtig voor uitwisseling geschikt was: met de documenten viel het erg mee, bij nadere beschouwing. De Barnevelders, die tevens houders van Palestina-certificaten waren, werden opgeroepen, eerst om vrijwillig te opteren, later met opdracht een van beide te kiezen, óf Barneveld, óf Palestina. Ook categorieën die met Palestina niets te maken hadden, werden voor het transport aangewezen. De aarzeling, de terughouding, die zich eerst had kenbaar gemaakt, maakte plaats voor de begeerte om mee te gaan, althans bij degenen die Palestina op hun lijstje hadden staan: zó'n kans om verlost te worden van het dwangregiem kwam nooit weerom! Toen de lijst nagenoeg klaar was, kwam de trein binnen: een echte derdeklas trein, met banken en portieren, proper, aardig. Beeldig om te zien. En toen hij daar zo onschuldig stond, kwamen joodse arbeiders en droegen zakken met appels, zakken met wortels naar binnen. Naar men zei ook pakken sigaren en sigaretten. De boom die zich voor Palestina had ontwikkeld, ontplooidde zich in een roes: als de autoriteiten zulke prachtige wagens ter beschikking stelden, en daarbij appels en sigaren en sigaretten, en misschien ook nog meer, wat voor risico kon er dan nog schuilen in zo'n reis naar Celle. Nee, dat was vast in orde! Daartegen viel zeker ook niets in te brengen: alles zag er bona fide uit, er was geen twijfel mogelijk, Austausch hing in de lucht.

Mannen en vrouwen hadden hun rugzakken en koffers met vreugde gepakt, waren te hoop gegaan, rustig en voldaan, met de gedachte: ziezo, morgen gaan we, eindelijk en gelukkig. Maar wat gebeurt: dinsdagmorgen om half zes komt er een boodschap door onze woonhuizen, laconiek: 'Aangezien het transport is afgelast, wordt een ieder verzocht gewoon aan zijn werk te gaan.' Pats! Boem! Iedereen stom van verbazing: zal er 's een keertje een trein gaan waaraan men plezier kan hebben, gaat-ie *niet*! De zionisten diep in de rouw. In mijn woning een hele familie van twintig, die hadden zitten darren en al hadden feestgevierd. De reden van het onheil. Hoogstwaarschijnlijk, wat ik er uit medische kringen van hoor: vrees voor het optreden van besmettelijke ziekten in het kamp van Celle, dat geen opvangkamp is, maar een zogenaamd Durchgangslager, zodat de Engelse autoriteiten aan de Austausch niet zouden willen beginnen. Er heerst hier nog altijd kinderverlamming, tot gisteren achtenveertig gevallen, ofschoon niet van gevaarlijk karakter. Waarschijnlijk zitten er in Celle nog meer joden, misschien ook wel niet-joden, en willen de Duitse gezondheidsautoriteiten er niet toe medewerken daar kinderverlamming binnen te loodsen. Hoe het nu verder met de transporten zal gaan, weet men niet, er lopen weer allerlei geruchten, maar zeker is wel dat tegen Kerstmis een korte stilstand zal intreden, zoals ook het vorig jaar. – Analooq aan de Austausch-lijst voor Palestina is er thans ook een lijst in de maak voor Zuid-Amerika, de oude Weinreb-lijst, waarop tienduizend joden voorkomen voor geheel Europa, waarbij duizend Nederlandse, die via

Portugal met Brazilië zouden worden uitgewisseld. Weinreb is daarvoor gisteren hier geweest. – Wat de correspondentie betreft, ik geloof dat Ruth me nog best een opstelletje kan schrijven, als ze daarvoor de tijd heeft; het zou er wel doorkomen. Between the cup and the lip, there is many a slip, zegt de Engelsman. Ze zijn nu bezig met een verscherping van de controle op brief- en postpakketjes, hoofdzakelijk op geld en brieven, maar even afwachten. Ik hoor zojuist ook op blikken conserven, voor het Oostfront! Ik heb zo'n gecontroleerd pakketje ontvangen, maar alles in orde geweest. Het leven hier wordt een tikje ongemoedelijker, maar nog altijd is dat draaglijk vergeleken bij wat anderen hebben te verduren en in de wetenschap dat we het einde tegemoetgaan en dat tot nog toe onze steden niet worden vernield en onze burgers niet worden gedecimeerd en niet in elk gezin gerouwd wordt en ellende heerst. Als wij hier dat beetje ellende te dragen hebben in deze wetenschap, dan is dat maar een druppel in de zee van ellende waarin Europa baadt. Groet. Zoen voor Ruth.

Dag. Ph.

Wil Ruth Rita voor mij feliciteren? Ze is 29 november jarig. Dank!

3 december 1943

Lieve Ruth,

Hartelijke dank voor je brief van 17 november met je verhandeling over Plato. Leuk dat je het leven op het ogenblik met klompen doorgaat. Zeker ook wegens de modder. Ik heb ook klompen, die ik van tijd tot tijd draag. Een beetje plomp, maar 't gaat best. Het nieuwste: voortaan mag ik slechts een keer in de zes weken een pakketje ontvangen van twee kilo. Dus geen glaswerk. Brood, boter, suiker, appel, maar aan boter heb ik natuurlijk de grootste behoefte. het pakketje moet zijn voorzien van een biljet, dat ik hierbij innaai, en dat op het pakket moet worden bevestigd *onder* de omslag. Tot 15 december mag ik nog vrij pakketjes tot twee kilo ontvangen. – Gezondheid normaal, slaap vast, werk normaal. Ik hoop dat Sinterklaas goed bij je gereden heeft en ik zou willen dat mams mij f 5,- leende, dan kun je daarvoor voor mij voor de Sint wat kopen, indien er wat te kopen is, een goed boek bij voorbeeld. Heb jelui al een nieuwe poes gekregen. Daar ben ik razend nieuwsgierig naar, want ik ken jullie liefde voor poezen. Laat je daarover wat horen? Geef iedereen die naar mij informeert, mijn groeten, hartelijke groet voor mams en de naaste vrienden. Saluut.

Ik zie dat ik nog ruimte heb; daaraan had ik niet gedacht. De onderbroek heb ik ontvangen. Deze week heb ik mijn pak laten schoonmaken en oppersen; het ziet

er weer best uit, maar mijn hoed lijkt op een roetreservoir; die moet dezer dagen ook eens een beurt hebben. Dassen draag ik niet; overlast. Het is koud, maar nog best uit te houden.

Dag! Dag! Paps

9 december [1943]

Beste Annie,

Dank voor je briefje betreffende interventie van v. Pr. Je hebt zeker wel begrepen dat ik hem hier ontmoet heb. Hij was zeer tegemoetkomend. Met mr G. heb je natuurlijk contact gehouden; deze schreef mij een kaart, waarin hij mededeelde dat hij de nodige inlichtingen voor mij inwon. Het onderhoud met v. Pr. heeft de zaak blijkbaar bespoedigd. Er is nu naar het schijnt tijd genoeg om de zaak rustig te behandelen. Het is zeer waarschijnlijk dat tot midden januari geen transporten meer gaan. Wat daarna komt wachten we af. Theresienstadt is voorlopig niet aan de beurt. Voor alle zekerheid heeft Mec zich ook opgegeven voor de lijst-Weinreb, uitwisseling met station Portugal. Daardoor krijgt hij opnieuw speling. Maandag a.s. komt W. hier; dan krijgt Mec de gelegenheid met hem te praten; hij kent hem persoonlijk. Weinreb heeft ten doel: emigratie van tienduizend Europese joden naar Zuid-Amerika; duizend moet Nederland leveren; tot nog toe zijn er pas 247 aangevoerd. Mec wacht dus nu maar af totdat hij wat naders hoort. Indien jij nog aanleiding vindt tot het schrijven van een gewoon briefje, doe dat dan maar; komt waarschijnlijk wel door.

Het leven wordt hier moeilijker. De postpakketten komen wegens de censuur met vertraging door. Het is nu donderdag en ik heb deze week nog niets ontvangen;

meestal heb ik zondag of maandag al wat. Velen krijgen al helemaal niets meer en beginnen gebrek te lijden. Ik heb van mijn brood herhaaldelijk weggegeven aan zaalbewoners of naar de strafbarak, maar ik begin nu ook krap te worden. Als aanvulling heb ik nog een half roggebrood over. Het wordt een probleem bij gebrek aan vlees en melk. Het leven wordt ook strenger in ander opzicht. Gisteren zijn de postwissels, die Z.- gestempelden officieel mochten ontvangen, al weer sedert de zomer, verbeurd verklaard: ontvangers werden naar de Lagerkommandantur ontboden, waar zij een kwitantie voor ontvangst moesten tekenen, waarna hun werd medegedeeld dat de bedragen op het tegoed van L.R. zouden worden overgeschreven. Daaronder waren voor Palestina bestemden, die met het oog op hun aanstaand vertrek geld van familie en vrienden hadden laten komen. Tegelijkertijd werd tevens jacht gemaakt op zwarte handelaars: gisteren zijn er tien joden (alte Kampinsassen) gearresteerd, die met het brood en de melk van buiten clandestien boter, kippen, vlees, tabak plachten binnen te smokkelen, met een aangrenzende huiszoeking in hun kleine woonbarakken. Opschudding in het kamp. Er is ook sprake van dat de kantine zal worden gesloten, waar men nog kleinigheden als borsteltjes, augurken, mayonaise, brillantine, tandpasta, lucifers etc. kon kopen, – als ze er waren en voor zover ze niet uitverkocht waren. Trouwens, waar het bezit van geld niet wordt veroorloofd, heeft een kantine geen zin. Sedert gisteren zijn ook aan het prikkeldraad borden bevestigd, waarop staat: Gefahrenzone. Es wird ohne Anruf geschossen. Zo bont was het tot dusver niet;

het was wel voldoende bekend dat de prikkeldraadzone Gefahrenzone was. Wat kijken de letters op de borden kwaad. Zal wel wennen.

Mec heeft een baantje, weet jelui reeds. Hij is gepromoveerd tot opzichter. Brengt hij niets van terecht; hij kan geen koeliedrijver zijn, niet eens spelen. Resultaat: veel gesprekken en disputen met de koelies. Kost hem een zee van tijd, zes uur per dag, deze week in de middag tot 7 uur 's avonds, volgende week van 7 uur 's morgens tot 1 uur 's middags. Een lange ruk voor zinledig werk en geesteloos werk. Zal wel weer eens veranderen. Hij draagt 't best.

Quarantaine duurt officieel voort; desondanks gaan er geregeld mensen naar A'dam en komen er mensen van buiten naar binnen. Ingeënt tegen tyfus (met twee dagen 'dienstfrei'). Müsli gegeten: geschraapte wortels, noten, wat room, etc. Goed gesmaakt. Prachtige vorst gehad: prikkeldraad om het kamp met zijden koorden met knopen erin. Boompjes erachter fijn berijpt. Sinterklaas dapper gevierd. In de strafbarak twee zwarte pieten (vanwege de overmaat van stoutigheid). Sinterklaas vroeg bij de rondgang aan een gestrafte: 'En vertel me 's, waarom ben jij niet ondergedoken?' In de 85 bij de Barnevelders zei de Sinterklaas (prof. Dresden) dat de reis dit jaar zeer moeilijk was geweest, dat hij heel veel moeite had gehad om met zijn paard door de schoorsteen te komen, maar dat hij dacht dat het hem nóg meer moeite zou kosten om weer uit de schoorsteen te komen. Het heeft cadeautjes voor de kinders geregend, meestal kleinigheidjes, zelf gefrunnikt, enzovoort. In barak 73

(gedoopten) is men hard bezig aan de voorbereiding van het kerstfeest; de kerstkransen hangen er al; koorliederen worden ingestudeerd. Op het ogenblik dooit het weer, het kamp is weer één brok modder. Net als Ruth heb ik klompen, spiksplinternieuwe, niet vanwege de gaten in mijn schoenen, die er gelukkig nog goed aan toe zijn, maar zuiver vanwege de modder waardoor men baggeren moet. Het halve kamp gaat op klompen, die een roffel slaan op de vloeren der barakken al 's morgens vroeg, op de tegels van de weggetjes of op de bevroren grond. Niet anders dan één grote roffel, van hout op hout, van hout op steen. – Hartelijke groeten en veel dank. Zoen voor Ruth,

je Ph.

Heb jij mijn brief ontvangen, waarin ik mededeelde dat tot 15 december onbezwaard pakjes tot 2 kilo kunnen worden gezonden en verzocht dat aan de onderscheidene vrienden mee te delen? Wil je ook Ben mededelen dat ik zijn pakje in goede staat ontving en hem zeggen dat de visjes goed hebben gesmaakt, dat de tabak heerlijk geurt, evenals de sigaretjes, en dat de koekjes en fondantjes welkom waren, evenals de appels? Dag!!

Gisteren is uitgemaakt dat het kamp voorlopig werkkamp blijft. Hoe lang is de vraag. Het metaalbedrijf, dat wil zeggen metaal slopen, breidt zich hoe langer hoe meer uit, ten behoeve van de Duitse Wehrmacht natuurlijk.

16 december 1943

Beste Annie,

Dank voor je briefje, dat ik eind vorige week ontving. Het doet mij genoegen dat Proosdij mijn zaak in behandeling heeft genomen. Ik verneem uit goede bron dat hij ze zal bespoedigen. Ze is wat moeilijk. Je wilt mij wel laten weten als je wat hoort. – Het pakketje heb ik ontvangen. Dank voor de zakdoeken, de taai-taai, het roggemik, de andere lekkernijen. Zeker Sinterklaas. Sinterklaas is hier druk gevierd. Kleine cadeautjes voor alle kindertjes. Wil je ook Jo danken voor haar pakketjes en haar zeggen dat ik haar briefje ontvangen heb? Kan haar nu niet antwoorden. Dank Vos voor al haar vriendelijkheden. Voedselpositie voor het ogenblik normaal. In de toekomst natuurlijk lastig, maar ook voor jou en anderen niet gemakkelijk. Heb jelui de nieuwe poes al gekregen? Net iets voor jelui. Ik ben druk aan het werk, ben zeer vlijtig. Lees van tijd tot tijd. Heb *Copains* van Jules Romains bijna uit. Heerlijk boekje. Moet Ruth bepaald lezen en jou vertellen; zal je amuseren. Vertel Jo dat ik Schubart ontvangen heb. Interessant. Zal Ruth interesseren dat ik ook klompen draag, droog en warm. Maak nogal wat visites, word veel uitgenodigd, en in het bijzonder door zionisten; debatteer veel. De moeite waard. Eindelijk mijn winterjas voor de dag gehaald; nog een geschenk van mijn broer Joop. Hoor niets van hem, noch van de anderen. Het wintert aardig. Stevige poot. Goede Kerstmis. Goed nieuwj. Zoen voor Ruth.

Philip

29 december 1943

Lieve Ruth,

Dank voor je brief en het bijschrift van mams. Naar dat 'de Hoop' verdwijnt. Ik had er al zoiets van horen verluiden. Hoe staat het leven? Ik persoonlijk maak het godzijdank wel, een beetje verkoudheid buiten beschouwing gelaten. Daar kom ik niet af. Dank voor de pakketjes, die ik beide in goede staat kreeg. Ook een pakketje van Vosje en bij elkaar drie van Jo. Wil je haar, als je haar tegenkomt, hartelijk bedanken?

Op een aansporing van de *N.Rott.Crt* om het abonnementsgeld voor het eerste kwartaal '44 te zenden, heb ik dat gisteren gedaan. Indien ook jelui dat al gedaan mocht hebben, vraag *jelui* dan het bedrag terug. Voor de toekomst (1 april) mag ik zeker wel op jelui rekenen, eventueel.

Heb jelui het zegeltje ontvangen dat ik bij mijn brief van veertien dagen geleden (of was het al vier weken geleden?) insloot, voor mijn zeswekelijks pakketje?

Mr v. P. zal mijn zaak bespoedigen; dat is misschien wel nodig in verband met de vooruitzichten.

Op het ogenblik werk ik, loop evenals jij rond in klompen en, bovendien, in een blauwe overall. In den tussentijd lees ik van Schubart *Dostojewski en Nietzsche*. Zeer interessant, maar wat N. betreft wat gekunsteld, zoals S. een beetje is. Hij redeneert naar zijn stelling toe, maar verbazend knap.

Hoe heb je het met Kerstmis gehad? Zijn jelui thuis geweest of uit? Ik heb er hier niets van gemerkt, zelfs de sneeuw, gebruikelijk op Kerstmis, was er niet. De kou is gelukkig wat geluwd; dat is een zegen voor velen. De dagen worden gelukkig weer langer, het licht wordt spoedig weer beter. Nog een paar dagen en wij gaan weer een nieuw jaar in. Laat ons hopen dat dit een eind maakt aan het lijden der mensheid! Zoen, vele groeten voor mams en de vrienden. Dag!

Paps

Stuur je een agenda 1944?

24 februari 1944

Lieve Rutteke,

Dank voor je brief, die ik juist gisteravond ontving. Ook dank aan mams. We zijn net als ondergrondse stroompjes die plotseling te voorschijn komen. Het isolement was nogal draaglijk, in de wetenschap dat ik dicht bij familie en goede vrienden zat die mij niet hebben vergeten. Aan de appel herkent men de stam. Het leven gaat snel, al schijnt het soms ook wel stil te staan. Ik ben de gehele dag werkzaam, zodat de tijd ten slotte vliegt. Vele vrienden zijn vertrokken, andere zijn erbij gekomen. Vlak in mijn buurt zijn Andries Sternheim, een jeugdvriend, en Bram Ricardo, uit Den Haag, gelegerd. Ook een oude Indische vriend. Dat maakt het leven vriendelijker en draaglijker. Van tijd tot tijd weer eens een goed principieel debat met sterke argumentatie. De geest is gelukkig nog vaardig. Omtrent mijn positie ben jelui wel op de hoogte. Voorlopig blijf ik, zoals het eruitziet, nog hier. Met het doorbreken van de zon wordt het verblijf hier weer milder: 's morgens vorstig, overdag zonneschijn, die koestert. Gezondheid geeft geen reden tot bijzondere opmerkingen. Ook voedselpositie niet; ben er tot nog toe goed doorheen gekomen. Helaas is het jongste pakketje op dwaalwegen geraakt en is mij voorbijgegaan. Gezegend zij de profiteur, die wel honger gehad zal hebben. Wat het volgende pakketje betreft, daarvoor gaat hiernevens een zegel, opgenaaid. Stuur het

maar zo gauw mogelijk en houd even ruggespraak met mej. A.G. van Wermeskerken, Brahmsstraat 2^{IV}, uit naam van mevr. v.d. Bergh. Brood hoeft deze keer niet, liefst boter, wat kaas en havermout, als het beschikbaar is. Ook een agendaatje voor '44. Een pot jam mag ook, want die is op. Met je verjaardag kon ik je niet bereiken wegens de Sperre, maar ik heb je toch wat toebedacht. Zul je wel merken. Gompers' zijn vrouw is gisteren vertrokken. Gompers vanmorgen. Deze brief is natuurlijk ook voor mams bedoeld. Voor alle vrienden de hartelijke groeten, in het bijzonder een stevige poot voor jou en mams. Dag, dag, dag!

Paps

8 maart [1944]

Lieve Ruth,

Ik ben op het ogenblik op reis naar Celle bij Hannover. Even een groetje uit de trein derde klasse. Zitten niet gek in weerwil van veel bagage. In Celle moet ik beslissing Calmeyer afwachten. Hoop dat R. de zaak rekt ad Calendas graecas. Vele groeten, aan alle vrienden, in 't bijzonder mams.

Dag, Paps

[geadresseerd aan Ruth Mechanicus]

9 maart 1944

De tekenen van de lente doen zich duidelijk voor. Aan het jonge hout zwellen de knoppen, onder de invloed van het zonlicht, met de dag hier en daar zijn reeds teëre blaadjes te zien. In de lucht zit al een ideetje voorjaar. Mijn wollen kleren worden me bij tijden te warm, ook al slaap ik des nachts nog met mijn overjas op mijn dekens. De vogels tjilpen en fluiten weer, de kuifleeuweriken hopsen over het terrein op zoek naar voer. De velden zijn nog bruin, maar er dwaalt voorjaarsnevel overheen zodra de zon verschijnt. De natuur begint weer haar verzachtende invloed te doen gelden en de gemoederen lichter te maken. Jelui begrijpt wel dat ik niet zo bijster veel te zeggen heb. In mijn positie is geen wijziging gekomen sedert de laatste keer dat ik schreef. Intussen hebben jelui goede gaven mij bereikt. Ik kan mij weer in enige opzichten bewegen en de schoorsteen rookt weer. Dat is geen kleinigheid voor een arm man. Een mijner vrienden is met zijn vrouw vertrokken, Andries Sternheim, tegen de verwachting in. Wil je degenen die tot de bestendiging van mijn geluk hebben bijgedragen, mams, Vosje en Ben, hartelijk danken? Ik denk veel aan allen en ben dikwijls vervuld met een gevoel van grote dankbaarheid dat ik nog en wederom in jelui brieven jelui stemmen kan opvangen, zoals ik in jelui gaven jelui harten voel kloppen. Het wordt kaal om mij heen, des te meer waardeer ik het dat ik nog contact kan onderhouden met

jelui. Ik hoop dat jelui deze paar regels in gezondheid ontvangt. Weest allen heel hartelijk gegroet, voor mams een stevige handdruk, voor jou een zoen. Dag, tot de volgende keer!

Paps

[geadresseerd aan Ruth Mechanicus]

[datum door censuur onzichtbaar gemaakt; april 1944]

Bin wieder gesund nach meiner Ohrentzündung. In April viele sonnige Tage, jetzt kälter. Empfang von Paketchen ist erlaubt; gerne Naschereien, Käse, Rauchtabak. Befrage Vosje und Ben. Bitte schreibe mir einige Zeilen. Viele Grüße für Alle.

Paps

Philip Mechanicus
Bergen-Belsen bei Hannover
Aufenthaltslager. Barak 12

COLOFON

Ik woon, zoals je weet, drie hoog werd
in opdracht van Uitgeverij Balans te Amsterdam
gezet uit de letter Garamond
bij Studio Greenfield te Heemstede,
gedrukt bij Drukkerij C. Haasbeek
te Alphen aan den Rijn
en gebonden bij Binderij Pfaff te Woerden.
Het omslagontwerp werd verzorgd door Robert Nix.

ISBN 90 5018 031 0

NUGI 321

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm or any other means,
without written permission from the publisher.

Verspreiding voor België: Uitgeverij Kritak, Leuven.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Mechanicus, Philip

Ik woon, zoals je weet, drie hoog : brieven uit Westerbork / Philip
Mechanicus. – Amsterdam : Balans

ISBN 90-5018-031-0

SISO 928.8 UDC 82-6:949.2*9430''1943/1945'' NUGI 321

Trefw.: Westerbork (doorgangskamp) : brieven.